

SAŽETAK

ŠTO JE TO HRVATSKA KNJIŽEVNOST?

Hrvatska je književnost skup tekstova nastalih na hrvatskim jezicima od Bašćanske ploče do danas (11-21. st.). U njezinu izučavanju koriste se dva tipa periodizacije: studijski i kritički. Prema studijskome tipu hrvatska se književnost dijeli na srednjovjekovnu (11-14. st.), stariju hrvatsku književnost (15-19. st.) i noviju hrvatsku književnost (19-21. st.). Prema kritičkome tipu hrvatska se književnost dijeli na sedam glavnih epoha, odnosno stilskih formacija: renesansa (15. st.), barok (17. st.), prosvjetiteljstvo (18. st.), romantizam (19. st.), realizam (19. st.), modernizam (19-20. st.) i postmodernizam (20-21. st.). Studijski se modeli hrvatske književnosti međusobno razlikuju s obzirom na vrijeme, prostor, medij, pismo, jezik, žanr, autorstvo i europski kulturni kontekst.

Srednjovjekovna hrvatska književnost uključuje tekstove nastale u razdoblju 11-15. st. na primorskome prostoru (Dalmacija, Istra, Hrvatsko primorje, otoci). Pisani su na prirodnome materijalu (kamen, pergamena) na glagoljici, latinici i ćirilici u čakavskome, štokavskome, kajkavskome i starocrkvenoslavenskome jeziku. Tekstovi su djela uglavnom anonimnih autora moralno-didaktičkog karaktera nastala za liturgijske ili svjetovne potrebe (pjesme, epigrafi, anegdote, statuti, regule, konstitucije, matrikule, legende, apokrifi, vizije, prenja, mirakuli i sl.), a pripadaju specifičnome mediteranskome, južnoeuropskome kulturnom krugu koji se oblikovao u interakciji s latinizmom i bizantizmom.

Starija hrvatska književnost uključuje tekstove nastale u razdoblju od 16. do sredine 19. st. u primorskim (Split, Hvar, Korčula,

Dubrovnik, Zadar) i ponekim gradovima u zaleđu (Varaždin, Zagreb, Požega, Osijek). Pisani su i tiskani latinicom na svim hrvatskim jezicima (čakavski, štokavski, kajkavski, slovinski, ilirski) te na latinskome (latinizam, 15-17. st.) i talijanskome jeziku. Tekstovi su djela anonimnih i poznatih (potpisanih) autora nastala za razne društvene i osobne potrebe, a pripadaju izgrađenome žanrovskome sustavu (tragedije, komedije, farse, pastoralne drame, ekloge, epigrama, elegije, balade, poeme, soneti, epistole, epske pjesme i epovi) te mediteranskome (16-17. st.) i srednjoeuropskome (18-19. st.) kulturnome krugu.

Novija hrvatska književnost uključuje tekstove nastale u razdoblju od sredine 19. stoljeća do danas u Hrvatskoj i izvan Hrvatske. Pisani su i objavljeni u tiskanim i elektroničkim medijima latinicom na hrvatskome standardnom (književnom) jeziku i na drugim nacionalnim jezicima. Tekstovi su uglavnom autorska djela s tradicijom starih i nekoliko novih žanrova (novela, roman, kritika, esej, pjesma u prozi, kratka priča) potaknutih novinama i časopisima kao dosad dominantnim medijem, a pripadaju nacionalnome i nadnacionalnome kulturnome krugu.

ŠTO JE TO NOVIJA HRVATSKA KNJIŽEVNOST?

Proces stvaranja modernih europskih nacija potaknut industrijskom i Francuskom građanskom revolucijom u 18. st. potaknuo je i Hrvatski narodni preporod (1790-1848.). Njegovu aktivnu fazu pod ilirskim imenom (Ilirski pokret, 1836-43.) vodio je Lj. Gaj (1809-72.). Gaj je autor *Kratke osnove horvatsko-slavenskoga pravopisanja* (1830.). Njome je proveo pravopisnu reformu hrvatskoga jezika. Pokrenuo je prve nacionalne novine ("Novine horvatzke", 1835., od 1836. "Novine ilirske") i prvi književni časopis ("Danica horvatzka, slavonzka y dalmatinzka", 1835., od 1836. "Danica ilirska"). Autor je najpopularnije budnice – himne ilirskog pokreta *Horvatov sloga i zjedinjenje* (Još Horvat-

ska ni propala...). Preporod u Dalmaciji vodio je don M. Pavlinović, u Istri biskup J. Dobrila, u Bosni i Hercegovini fra G. Martić i fra I. F. Jukić, a među bunjevačkim i gradišćanskim Hrvatima svećenik I. Antunović i odvjetnik A. Šarčević. Glavni je uspjeh preporoda stjecanje nacionalnoga kulturnog identiteta – jedinstvenoga jezika, književnosti i nacionalnih institucija (Matica ilirska, 1842., JAZU, 1866., Sveučilište, 1874).

U književnome su objedinjavanju hrvatski preporoditelji smatrali važnima nacionalnu književnu baštinu, usmenu narodnu i suvremenu europsku književnost. Vodeći književni rod bila je lirika, dok je mlađi naraštaj hrvatskih preporoditelja pedesetih i šezdesetih godina 19. st. više držao do pripovjednih oblika i drame. Najznačajnije je djelo hrvatske preporodne književnosti (književnosti ilirizma; hrvatskog romantizma) spjev I. Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića* (1846.). Najpopularnije djelo dopreporodne hrvatske književnosti (starije hrvatske književnosti) bio je *Osman* I. Gundulića; I. Mažuranić napisao mu je 14. i 15. pjevanje. Glavnu medijsku ulogu u preporodu i u stvaranju nacionalnoga književnog kanona imali su časopisi: “Danica” (Zagreb, 1835-49), “Kolo” (Zagreb, 1842-53.), “Zora dalmatinska” (Zadar, “1844-48.), “Neven” (Zagreb/Rijeka, 1852-57/1858.), “Slavonac” (Požega, 1863-65.) te prvi hrvatski (književni) časopis u Bosni i Hercegovini “Bosanski prijatelj” (Zagreb, 1850-51., 1861.) fra Ivana Jukića.

HRVATSKA KNJIŽEVNOST 19. STOLJEĆA

LIRIKA

Lirsko pjesništvo vodeći je oblik književnosti prvoga razdoblja hrvatskoga romantizma. U ilirskome pokretu popularne su bile budnice i davorije, potom elegije, balade, romance, poeme te gazele, epigrami, soneti i sonetni vijenci ljubavnoga, religioznoga,

refleksivnoga, humorističkog i satiričkog ugođaja. U formalnome pogledu hrvatski su pjesnici postavljali sve više metričke i versifikacijske zahtjeve. Najznačajniji pjesnici bili su I. Mažuranić, S. Vraz i P. Preradović. Mažuranić je autor spjeva *Smrt Smil-age Čengića* (1846.) koji spaja romantičke, klasicističke i realističke značajke i prvo je klasično djelo preporodne hrvatske književnosti. Vraz unosi osobne motive, njegove *Đulabije* (1837.) romantička su lirika u kojoj se ljubav prema ženi uzdiže u ljubav prema domovini i čovječanstvu. Uveo je istočnjačku gazelu, pisao romance i balade te obnovio sonet. Preradović je unio i refleksivne sadržaje, bio je opčinjen svojim jezikom, ljubavlju i čežnjom prema domovini, ali i mističnom vjerom u slavenstvo i njegovu mesijansku ulogu. Najznačajniji pjesnici drugoga naraštaja preporoditelja, tj. 50-ih i 60-ih godina, bili su M. Bogović, L. Botić, I. Filipović, J. Tombor, I. Okrugić Srijemac, M. Stojanović i I. Trnski, a 70-ih godina A. Šenoa. Pjesnik Šenoa afirmirao se povjesticama (*historičkim baladama*) u kojima je teme iz povijesti ili iz narodne predaje oblikovao na svoj način dajući vlastito viđenje dalekih pojava i zbivanja.

U realizmu najznačajniji pjesnici bili su F. Mažuranić, A. Harambašić i S. S. Kranjčević. Mažuranić je autor zbirke *Lišće* (1887.), pjesničke proze nastale po uzoru na Turgenjeva i njegove pjesme u prozi. Harambašić se u lirici istakao stihovima prožetima pravaškim slobodarskim duhom hrvatstva i buntovništva te ljubavi prema idealnoj ženi. Kranjčević je prvom zbirkom *Bugarkinje* (1885) unio socijalne motive (pjesme *Radniku*, *Iseljeniku*), a u ostalima je (*Izabrane pjesme*, 1898., *Trzaji*, 1901., *Pjesme*, 1908.) protomodernistički pjesnik kozmičkih i biblijskih simbola. U maniri neshvaćenoga i osamljenoga, kadšto sarkastičnoga genija, ovaj *poeta vates* oborio se i na tajanstvenu kozmičku silu koja svijet čini neskladnim. Zbog toga su ga modernisti potkraj stoljeća smatrali svojim uzorom.

U moderni je lirika ponovo nakon romantizma zadobila povlašteno mjesto. Najznačajniji pjesnici bili su A. G. Matoš, V.

Vidrić, D. Domjanić, M. Begović, V. Nazor, J. Benešić, Lj. Wiesner, J. Polić Kamov i F. Galović. Nekoliko je zajedničkih tematsko-motivskih područja ove lirike: starina (helenistički, rimski, židovsko-biblijski, slavenski i starohrvatski motivi), pejzaž, erotika i ljubav, domovina s arhaičko-mitološkom i pseudopovijesnom adoracijom, (auto)tematiziranje pjesnika i čina stvaranja. Na formalnome planu liriku moderne obilježavaju kontrastiranje, gradiranje te ponavljanja. Na svim razinama teksta očita je sklonost estetizaciji čiji je cilj proizvesti ugođaj (“štimung”), tj. iluziju sklada i ljepote. Zato će povlašteno mjesto u moderni ponovo zadobiti sonet, a u stilizaciji prostora cvjetni (“florealni”) elementi secesijskoga stila. Moderni pjesnici vraćaju zanimanje za stvaranje na dijalektima (kajkavskome i čakavskome). S modernom je napokon prevladala tonska (akcenatska) versifikacija.

DRAMA

Počeci dramske književnosti u Hrvatskoj vezuju se uz srednjovjekovne crkvene obrede i prigodne igre na latinskom iz kojih su se razvile religiozne drame s motivima iz života svetaca (prikazanja). Renesansna pastoralna drama i komedija dostižu vrhunac u djelima M. Držića, a barokna drama u djelima I. Gundulića i J. Palmotića. Pod utjecajem isusovaca drama se razvija i u kontinentalnoj Hrvatskoj, u 17. st. u Dubrovniku nova komedija i tragi-komedija, a u 18. st. adaptacije Molièrovih komedija (francuzarije). Zabranom isusovačkog reda drama se u kontinentalnoj Hrvatskoj razvija po slavanskim franjevačkim samostanima i to uglavnom s religioznim temama prema talijanskim uzorima, a jedini izvorni kajkavski komediograf bio je T. Brezovački.

Od 19. st. dramska se književnost razvija u sklopu hrvatskoga narodnog preporoda i formiranja nacionalnoga kazališta (I. Kukuljević Sakcinski, *Juran i Sofija ili Turci kod Siska*, 1839. – prva profesionalna predstava na hrvatskome jeziku). D. Demeter u

predgovoru *Dramatičkim pokušanjima* (1838.) dramu i kazalište u razvitku nacionalne kulture vidi kao glavno sredstvo političkoga odgoja i obrazovanja, pa će drama postati tvorcem nacionalnoga kazališta (1861.) i moderatorom mladoga građanskog društva. Klasicističko-romantičkom tragedijom *Teuta* (1844.) Demeter je najavio tip povijesne drame koji će prevladavati sve do kraja stoljeća – od M. Bogovića (*Matija Gubec*, 1859.) i F. Markovića (*Karlo Drački*, 1872.) do H. Dragošića (*Posljednji Zrinjski*, 1893.) i A. Tresića Pavičića (*Katarina Zrinska*, 1899.).

Komediografsku tradiciju nastavljaju A. Nemčić (*Kvas bez kruha ili Tko će biti veliki sudac?*, 1854.), A. Šenoa (*Ljubica*, 1866.) i J. E. Tomić (*Novi red*, 1881.) tipom urbane komedije, odnosno J. Rorauer (*Maja*, 1883.) i I. Vojnović (*Psyche*, 1889.) tipom salonske komedije. No, najpopularnija dramska djela tijekom 19. st. bili su pučki igrokazi, komadi “s pjevanjem i plesom” (J. Freudenreich, *Graničari*, 1857.) nastali po uzoru na bečke pučke komedije, a javljat će se i u 20. st. (M. J. Zagorka).

U moderni su drame i komedije u drugi plan potisnule politički determiniranu tragediju i stih, koji je dotad dominirao nacionalnom povijesnom dramom po uzoru na europske tragičare. Isti autori pisali su i verističke i artistske komade, a salonska konverzacija i erotika, lirski zanos i vizije te muško-ženski odnosi postali su glavne dramske preokupacije. Modernizam je u nacionalnoj drami otpočeo Vojnovićevim *Ekvinocijem* i to premijernom izvedbom u novoj kazališnoj zgradi 1895., nastavio se Vojnovićevom paradigmatском *Dubrovačkom trilogijom* (1902.), verističko-naturalističkim komadima S. Tucića (*Povratak*, 1898.) i J. Kosora (*Požar strasti*, 1911.) te artistsko-esteticističkim dramskim tekstovima M. Begovića (*Gospođa Walewska* i *Venus victrix*, 1906.) i M. Ogrizovića (*Hasanaginica*, 1909.). J. Polić Kamov svojim u moderni napisanim, a posmrtno objavljenim dramama *Orgije monaha* i *Mamino srce* čini prvi korak prema antiesteticizmu, a 1914. mladi M. Krleža debitira svojom ekspresionističkom *Legendom*.

S modernom je drama zauzela istaknuto mjesto u novijoj hrvatskoj književnosti.

PROZA

Novela

Kontinuitet u hrvatskoj književnosti novela uspostavlja od 19. stoljeća s pojavom časopisa (Lj. Vukotinović, *Ivan Vojković*, "Danica" 1835.). Prvi su hrvatski novelisti bili Lj. Vukotinović, I. Kukuljević Sakcinski, D. Demeter i D. Jarnević, potom A. Starčević, A. Veber Tkalčević, M. Bogović, I. Trnski, I. Filipović i dr.

U početku naši novelisti oponašaju postupke narodnih pripovjedača, prevladavaju dulje akcijske pripovijesti koje novelu približavaju romanu, tematiziraju se slavne bitke protiv Turaka i Mongola, junaštvo Hrvata i slavenska uzajamnost, a obilježava ih jaka emotivnost, ideal žene i domovine te dominacija trivijalnih romantičarskih postupaka (pisma, spletko, otmice, osvete, dvoboji, ljubavi na prvi pogled i sl.). U afirmaciji novele važnu ulogu imali su A. Šenoa te J. Jurković, J. E. Tomić, I. Perkovac, V. Korajac, R. Jorgovanić i dr., koji novelu preusmjeravaju u pravcu realističkoga pripovijedanja sa suvremenim društvenim temama.

Novela od sedamdesetih godina pokazuje formalnu žanrovsku dovršenost, pojavljuju se i prvi teorijski i književnopovijesni radovi (J. Hranilović, *O noveli*, 1883), a realizam uz roman favorizira i novelu. Naši realisti (A. Kovačić, E. Kumičić, K. Š. Gjalski, J. Kozarac, V. Novak, J. Draženović, J. Turić) pišu pod Šeninim utjecajem te pod utjecajem francuskih i ruskih pripovjedača. Neki su u noveli ispisali svoje najbolje književne stranice (Gjalski, *Pod starim krovovima*, J. Kozarac, *Tena, Oprava...*).

Impresionističko-simbolističkim doživljajem svijeta moderna je u noveli našla idealnu formu pa su novelisti poput J. Leskovara,

A. G. Matoša, D. Šimunovića, M. C. Nehajeva, V. Nazora i J. Polića Kamova novelu uzdigli na visoku artistsku razinu i osigurali joj dotad najviši ugled i popularnost.

Roman

Pretpovijest hrvatskog romana u znaku je prijevoda srednjovjekovnih viteških romana (*Rumanac trojski*, *Aleksandrida*, *Barlaam i Jozafat* i dr.) tijekom 13-14. stoljeća, potom pastoralnoga romana *Planine* P. Zoranića iz 16. st. te nekoliko romana hrvatskih autora na talijanskome jeziku tijekom 17-19. st.

No, tradicija izvornoga nacionalnog romana s kontinuitetom otpočinje s preporodom, odnosno romantizmom. Do Šenoa ih je nekoliko bilo objavljeno: povijesni roman za mladež Lj. Vukotinića *Štitonoša* (1844.), nedovršeni roman A. Nemčića *Udes ljudski* ("Neven", 1854.), "prvi naški izvorni roman" M. Kraljevića *Požeški đak* (1863.), *Dva pira* D. Jarnević (1864.), *Severila* Ivana Krstitelja (1866.) te *Ispovijest* Blaža Lorkovića (1868.).

A. Šenoa svojim je romantičko-realističkim povijesnim (*Zlatarovo zlato*, 1871., *Čuvaj se senjske ruke*, 1875., *Seljačka buna*, 1877., *Diogenes*, 1878., *Kletva*, 1880-81.) i romanima iz suvremenoga života (*Mladi gospodin*, 1875., *Vladimir*, 1879., *Prosjak Luka*, 1879., *Branka*, 1881.) kanonizirao i popularizirao roman, njime stvorio čitateljsku publiku i građanski ukus te afirmirao jezični standard. Najznačajniji nastavljači šenoinskoga tipa romana bili su F. Becić i J. E. Tomić.

Tijekom realizma roman doživljava procvat, rastu produkcija i zanimanje publike, kritike i teorije, a u povodu Kumičićeva eseja *O romanu* ("Hrvatska vila", 1883.) vodila se prva polemika o romanu i o tipu našega realizma. Roman se tematski raslojava te postaje vodeća književna vrsta. Najznačajniji su autori A. Kovačić sa satiričnim romanom *Fiškal* (1882.) i protomodernističkim *U registraturi* (1888.), E. Kumičić s društvenim romanima *Olga* i

Lina (1881.) i *Gospođa Sabina* (1883.) te s povijesnima *Urota zrinsko-frankopanska* (1892-93.) i *Kraljica Lepa* (1902.), K. Š. Gjalski s političkim romanom *U noći* (1886.) i romanima lika *Janko Borislavić* (1887.) i *Radmilović* (1894.), a napisao je i nekoliko povijesnih romana (*Osvit*, 1892., *Za materinsku riječ*, 1906.). Slavoniju je u romanu zastupao J. Kozarac (*Mrtvi kapitali*, 1889., *Među svjetlom i tminom*, 1891., *Živi kapitali*, 1903. – nedovršen), dok je najizrazitiji naš realistički pripovjedač bio V. Novak (*Pavao Šegota*, 1888., *Dva svijeta*, 1901., *Tito Dorčić*, 1906.) – autor najreprezentativnijega romana hrvatskoga realizma *Posljednji Stipančići* (1899.).

Na prijelazu u 20. stoljeće hrvatski se roman prilagođava senzibilitetu i ukusu modernoga čovjeka, fabula i socijalna analiza padaju u drugi plan, a jačaju psihološka motivacija i asocijativno pripovijedanje, roman se prilagođuje širokome čitateljstvu, pa se pojavljuju različiti tipovi zabavnih romana. Moderni roman zauzima relativno visoko mjesto u književnome sustavu s nekoliko značajnijih autora i karakterističnih socio-psiholoških, pseudo-povijesnih, avanturističkih, kriminalističkih, dječjih, pa i avantgardnih romana: M. Cihlar Nehajev (*Bijeg*, 1909.), I. Kozarac (*Đuka Begović*, 1911.), D. Šimunović (*Tuđinac*, 1911.), M. Jurić Zagorka (*Kneginja iz Petrinjske ulice*, 1910.; *Grička vještica*, 1912-14.; *Kći Lotrščaka*, 1921.), I. Brlić-Mažuranić (*Čudnovate zgode šegrta Hlapića*, 1913.), J. Polić Kamov (*Isušena kaljuža*, 1906-09.; objavljen 1957.).

Većina je hrvatskih romana 19. stoljeća objavljena u časopisima.

Putopis

Osim novele i romana te njihovih derivata, u žanrovskom sustavu hrvatske proze 19. st. svoje mjesto zauzimali su putopis i biografija, rubno još i autobiografija i memoari te esej i feljton. Svi ovi

pojmovi imaju neka opća i posebna značenja, a načelno ih karakterizira stupanj mimetičnosti, tj. odnos prema stvarnosti i tekstualne indicije koje na to upućuju, a koje se u ovim nonfikcionalnim oblicima i očekuju.

Iako Zoranićeve *Planine* imaju značajke putopisnoga diskursa, putopis se osamostaljuje kao zaseban žanr zahvaljujući tisku te se afirmira u 19. st. – tzv. “zlatnom stoljeću putovanja”. Tradiciju modernoga hrvatskog putopisa otpočeli su Matija Mažuranić knjigom *Pogled u Bosnu* (1842.), Stanko Vraz putopisnom “reportažom” u “Danici” 1844. *Put u gornje strane* te Antun Nemčić knjigom *Putositnice* (1845) kao jednom od najboljih proza našeg romantizma.

Nakon putopisnih priloga I. F. Jukića, I. Kukuljevića, M. Pavlinovića i A. V. Tkalčevića, pa A. Šenoa, J. Jurkovića, I. Kršnjavija i F. Mažuranića, ovaj žanr je nastavila i generacija modernista s A. G. Matošem na čelu, koji ga je i reformirao. Za Matoša je putopis “jedan od ponajljepših i najmodernijih književnih oblika”, a putopisac može biti “učenjak i šaljivčina, slikar i psiholog, fantast i realist, poet i pripovjedač”. Ovime je žanrovsko težište s dotadašnje didaktičko-patriotske funkcije prebačeno na putopisni subjekt, tj. na njegova raspoloženja i doživljaj prostora.

Biografija

Iako pretpovijest hrvatske biografije ide od srednjovjekovnih legendi o svecima i brojnih bibliografskih bilježaka o dubrovačkim i ostalim dalmatinskim piscima 16-18. st., sustavan rad na biografiji u Hrvatskoj otpočeo je u 19. stoljeću. Bio je u skladu s pozitivizmom i domoljubnim težnjama nacionalnoga preporoda, pa biografi insistiraju na rekonstrukciji i opisu široke društvene pozadine.

Godine 1856. objavljen je *Biografski rječnik znamenitih muževa Dalmacije* Š. Ljubića, a I. Kukuljević Sackinski sastavio je

Slovník umjetnikah jugoslavenskih (1858-60.), prvo takvo djelo među južnim Slavenima, te *Bibliografiju hrvatsku* (1860-63.), zbog koje se smatra pionikom hrvatske znanstvene bibliografije. Sastavio je još dva (književna) leksikona te “niz životopisa” *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova* (1886.). Trenkovu biografiju 1845. objavio je L. Ilić, *Sbirku životopisah slavni jugoslovenskih muževah* 1861. Gj. S. Deželić, *Ilirske glazbenike* F. K. Kuhač. Najviše je biografija objavljeno u Akademijinim publikacijama ili u Matičinoj nakladi. Kraj 19. st. obilježio je *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća* (1898-1900.) M. Grlovića sa 150 životopisa.

Početkom 20. st. piše se i dalje o istaknutim povijesnim osobama, i to u obliku biografskoga portreta – studija, članaka i eseja. Posebno mjesto zauzima V. Deželić st., začetnik modernih nacionalnih biografskih izdanja, autor ne samo zapaženih životopisa, nego i prvoga prijedloga za izdavanje općega nacionalnoga biografskog leksikona te autor 1.114 životopisa u *Znamenitim i zaslužnim Hrvatima 925-1925.* (1925., urednik E. Laszowski).

Autobiografija

Iako hrvatska kultura počinje autobiografski, jer je *Ja* prva riječ na Bašćanskoj ploči, a autobiografski se zapisi relativno često pojavljuju već od 15. st. (J. Šižgorić, I. Česmički, I. Crijević, V. Pribojević, A. Vrančić, M. Vlačić, F. Petrić, B. Kašić, M. A. de Dominis, P. R. Vitezović, M. Magdić, M. P. Katančić, M. A. Reljković), hrvatska autobiografija kontinuitet uspostavlja također s preporodom. Otada se može pratiti ne samo uredna produkcija jedne specifične porodice tekstova, nego i prvi znakovi njezina osmišljavanja i pozicioniranja u književni sustav (P. A. Kazali, 1845.).

Nakon Gajeva *Vjekopisa* napisanoga 1851. i autobiografskoga putopisa M. J. Šporera u “Obzorovu” feljtonu *Odziv iz prošlosti* (1863.) do kraja stoljeća objavljene su uglavnom po časopisima

autobiografije P. Preradovića, A. V. Tkalčevića, M. Stojanovića, J. Freudenreicha, S. Kranjčevića, M. Krešića, K. Š. Gjalskoga, J. Kozarca, potom početkom 20. st. A. G. Matoša, V. Bukovca, I. Brlić-Mažuranić, M. J. Zagorke itd. Većina ih je nastala prigodno te je korištena kao prilog izdanjima autorskih djela s punim povjerenjem u vjerodostojnost njihova sadržaja.

U ocjeni kako u nas autobiografsku literaturu čine mahom “kratki zapisi kao dodaci almanasima i antologijama, a ostalo su nekrolozi”, T. Ujević među hrvatskim izuzecima ističe A. G. Matoša, koji je raznolikost autobiografskih tekstova sveo na dva glavna tipa – konfesionalni i apologetski. Ujević je upozorio i na središnji problem ovoga žanra, tj. na relativnost svakoga identiteta i na njegovu konstruktivističku prirodu.

Memoari

Zajedno s auto/biografijama i putopisima memoari idu u red najstarijih tekstova, dijele mnoge zajedničke osobine te se nerijetko svrstavaju u istu skupinu tekstova zbog očekivane referencijalnosti i fakcionalnosti kao i žanrovske kontaminacije, kojoj lako podliježu. Otuda im i nestabilan status u književnim sustavima.

Iako memoarsko štivo datira od davnine, kao žanr memoari pod svojim današnjim imenom zaživljavaju u srednjem vijeku, u 17. i 18. st. pisanje i objavljivanje memoara postaje književnom modom, a popularizaciji memoarskog štiva znatno su pridonijeli časopisi i novine. Tijekom 19. st. memoari se manje bave skandalima te poprimaju status koji uglavnom i danas imaju. S jedne strane teže objektivnosti, pa čak i znanstvenosti u prikazu povijesnih događaja, s druge dobro oblikovanoj priči koja nastoji pripovjedno oživjeti prošlost kroz javne ili privatne anegdote.

Tragovi memoarske književnosti na latinskome i talijanskome u hrvatskoj kulturi sežu relativno duboko u prošlost (P. Pavlović,

K. Čipiko, I. Katalinić i dr.), ali kontinuitet na hrvatskome jeziku bilježe u novije doba. U preporodu je nastalo nekoliko autobiografsko-memoarskih zapisa na hrvatskome, ali i na njemačkome (E. Breier, I. Tkalac) i slovenskom (J. Trdina) jeziku, a imali su važnu ulogu u naknadnoj historiografskoj rekonstrukciji ovoga doba. Osim Lj. Vukotinovića, I. A. Brlića i A. T. Brlića, memoarske zapise ostavili su V. F. Mažuranić, I. Prodan, S. Radić, E. Kumičić, I. Kršnjavi, M. Šenoa, fra G. Martić, V. Jagić, I. Trnski, J. Kempf, Ć. Truhelka, A. G. Matoš, mladi T. Ujević i I. Andrić. Mnogi su memoari ostali u rukopisu.

U ovu porodicu tekstova kadšto se svrstavaju i dnevnici. Pokraj dnevnika M. Vrhovca, D. Rakovca, I. Kukuljevića, S. Mlinarića, A. T. Brlića te dnevnika austrijskoga ministra policije J. F. Kempena (*Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen 1848. bis 1859.*, Beč 1931.), najpoznatiji iz ovoga razdoblja je *Dnevnik* D. Jarnević. Riječ je o tipu intimnoga dnevnika koji je autorica vodila od 1833. do 1847. godine, prvo na njemačkome, pa onda na hrvatskome, a djelomično je objavljen tek 1958. pod naslovom *Život jedne žene*, a integralno tek 2000. pod izvornim naslovom. M. Jurić Zagorka također je pisala dnevnik (*Iz dnevnika jedne žene*, "Obzor" 1900). Mnogi su i danas u rukopisu.

Esej

Iako je pokazivao znakove života i prije preporoda, s pojavom novina i časopisa esej postaje njihovim sve popularnijim sadržajem, da bi u časopisima 20. st. zauzeo glavninu njihova prostora. Začetnikom eseja smatra se francuskoga pisca M. de Montaignea (*Essais*, 1580-1888.), koji je utjecao na mnoge europske pisce. Svoje vrhunce esej je dosegao tijekom 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća. Tragove eseja u hrvatskoj kulturi moguće je naći u poslanicama renesansnih pisaca i u komentarima ponekih autor-

skih knjiga, no o tradiciji nacionalne esejistike u modernom smislu može se govoriti tek s ilirizmom i pojavom periodike.

Političke brošure naših preporoditelja zapravo su eseji, to je i Vukotinovićev članak *Ilirisam i kroatizam*, a još više njegov feljton *Zimske misli* u "Ilirskim narodnim novinama" 1842. U njima autor ležerno piše o suvremenima i komentira aktualna zbivanja i pojave, uključujući i stanje u literaturi. Takvi su i neki Vrazovi članci u "Kolu", Demetrovi, Babukićevi, Šulekovi i Nemčićevi u "Danici" te Kuzmanićevi, Kazalijevi, Brlićevi i Š. Starčevića u "Zori dalmatinskoj". Mnogi prilozi u časopisnim rubrikama, koje su se postupno profilirale da prate najaktualnija zbivanja i pojave (*Směsice, Tobolac, Svaštice, Smotra, Pošurice, Podlistak, Listak, Feuilleton*), esejističkog su karaktera. Među njima su *Hrvati Mađarom* (1848.) I. Mažuranića, Starčevićeva *Poslanica pobratimu* u kojoj su iznesene osnove pravaške ideologije, a među važnije priloge ovome štivu pripadaju i Starčevićeva *Pisma Magjarolacah* (1879.).

Šenoini *Dopisi iz Praga i Zagrebulje*, potom feljtoni A. Kovačića idu u red najboljih stranica naše 19-stoljetne esejistike. Ironiziranje autoriteta i aktualnih društvenih događaja kulminiralo je u prozno-stihovanim esejima *Iz Bombaja* koje je Kovačić objavljivao u sušačkoj "Slobodi" 1879-80. i 1884. Zasluge u tome imaju i R. F. Jorgovanić, J. Čedomil, M. Šrepel, A. Petravić, D. Politeo, I. Despot kao i niz modernista (M. Dežman, M. C. Nehajev, M. Marjanović, V. Lunaček, B. Livadić, K. Hausler). Među njima su Kamovljeve koserije u "Pokretu", kasnije sabrane u knjizi *Ćaskanja* (1914.).

No, od svih Matoš je ostavio najdubljeg traga dosljedno se držeći svoga načela da se svaki umjetnički posao, pa i novinarski, odlikuje stilom. Matoš je dotad ne samo najplodniji naš esejist, nego i prvi koji je objavio knjigu pod tim naslovom (*Ogledi*, 1905).

Feljton

Nastanak feljtona (franc. *feuilleton*, hrv. *podlistak*) najneposrednije se vezuje uz pojavu časopisa i novina. S jedne strane riječ je o rubrici, s druge o kraćim, mahom narativnim, priložima s aktualnim temama koji su, bez obzira o čemu govorili, uvijek izloženi zanimljivo, lako i jednostavno, pa ih je publika rado čitala (feljtonski stil).

U hrvatskoj se kulturi prvi takav feljton – Vukotinovićeve *Zimske misli* – pojavio u Gajevim novinama 1841. U njima autor dotiče različite teme iz svakodnevnog života poput ilirstva i narodnosti, odnosa Hrvatske i Slavonije, mladeži, balova, književnosti, jezika, njemačkog kazališnog repertoara i sl. – sve u duhu preporodnoga rodoljublja, nerijetko duhovito i kritično. Nakon Starčevićevih priloga u “Nevenovu” podlistku *Tobolac* 1853. feljton postaje glavnim dijelom središnjega nacionalnog lista “Pozor”/“Obzor” (1861-1941.) u kojemu pišu gotovo svi kulturni radnici toga doba (Kukuljević, Veber, Crnčić, Marković, Rački, Klaić, Smičiklas i dr.).

Pokraj prikaza i rasprava o različitim temama, najviše je utopisnog štiva, a “jedini čisti feljtonist” (J. Horvat) bio je Petrica Kerempuh, tj. August Šenoa sa svojim *Praškim listićima* 1862. u “Pozoru”, odnosno *Zagrebuljama* od 1866. u “Obzoru”. “Obzor” je ubrzo počeo prostor svoga podlistka popunjavati i romanima praveći prve bestselere. “Obzorovim” feljtonistima bili su i V. Korajac, J. Jurković i R. Jorgovanić. Feljtonist u pravaškim novinama bio je A. Kovačić, u “Narodnim novinama” J. Ibler (Desiderius). “Obzorova” feljtonistica bila je M. J. Zagorka, a svoje prve romane objavila je u feljtonu “Hrvatskih novosti”. Nakon bogatoga iskustva stalnoga feljtonista beogradskih listova te “Hrvatske slobode” i drugih pravaških glasila, i A. G. Matoš je 1912-13. surađivao u uglednome “Obzoru”.

Za Matoša se književnost “sa boljim novinarstvom već poistovetila”, a za Ujevića feljton označava ulazak književnosti u novinarstvo, ali i “ustoličenje novinarstva usred književnosti”.

Kritika

I hrvatska književna kritika svoj nastanak vezuje uz pojavu novina i časopisa. Prvu kritiku objavio je 1834. Lj. Vukotinović u “Letopisu Matice srpske”, a u svojim feljtonima i u eseju *Tri stvari knjiženstva: ukus, sloga, kritika* (1843.) zagovarao je potrebu kritike u skladu s preporodnom ulogom književnosti. No, utemeljiteljem se smatra S. Vraz koji je u “Kolu” pod pseudonomom Jakob Rešetar vodio rubriku književne kritike. Za Vraza je cilj kritike da utvrdi umjetničku vrijednost književnosti ilirizma i smjer u kojemu bi se hrvatska književnost imala razvijati. Kritičke priloge donosio je i “Neven”, među njima i opsežnu kritičku raspravu A. Vebera Tkalčevića o drami *Mejrima* M. Bana (1852.) te *Moja o kazalištu* (1855.) J. Jurkovića s prvim zagovorom realizma.

Da književnost bude tendenciozna i socijalna, tj. da se pisac bavi aktualnim idejama i uzima građu iz stvarnoga života, teza je A. Šenoa u članku *Nаша književnost* (1865.), vodećega kritičara 60-ih i 70-ih. Šenoa je književne i kazališne kritike pisao za novine (“Pozor”) i časopise, najviše za svoj “Vienac” kojim je oblikovao književni život. O aktualnoj književnosti pisao je i V. Jagić (*Kratk priegled hrvatsko-srbske književnosti u posljednje dvie-tri godine*, 1866.), a kazališnu i književnu kritiku 70-ih i 80-ih godina u “Viencu” i “Obzoru” pisao je i prvi hrvatski estetičar F. Marković.

U povodu Kumičićeva eseja *O romanu* (1883.), koji zagovara naturalizam, razvila se polemika koja je afirmirala nekoliko kritičara, kritičku profesiju i kritiku kao relativno autonomnu književnu praksu. J. Ibler (Desiderius) profesionalno je pratio sve važnije pojave u hrvatskoj i stranim književnostima te revalorizirao starije hrvatske pisce. J. Pasarić naturalizmu je suprotstavio “zdravi realizam” po uzoru na Turgenjeva, slično i J. Hranilović koji je po uzoru na F. Markovića bio protiv površne kritike i moderne umjetnosti, a za spoj realizma i idealizma. Kao lider

“starih” i sljedbenik Brunetièrova neoidealizma D. Politeo bio je protiv naturalizma, secesije i dekadentnoga duha moderne umjetnosti. Zagovarao je kršćanska načela kao i J. Čedomil (Jakov Čuka), pa će obojica biti smatrani pretečama katoličke moderne. Čedomil je protiv naturalizma i impresionističke metode, našu kritiku ocjenjuje površnom i pristranom, ističe idejnu i socijalnu ulogu književnosti te kategorije etičnosti i istinitosti, insistira na tradiciji i kontekstu te na skladnome odnosu forme i sadržaja. Zbog svoje kritičke sustavnosti, visokih mjerila i sklonosti teoriji s osloncem na romanske uzore (P. Bourgeta, F. Brunetièrea, A. Sainte-Beuvea, H. Tainea, de Sanctisa i dr.) Čedomil je proglašen prvim modernim hrvatskim kritičarom te inauguratorom znanstvene književne kritike.

Modernistički pokret donosi raslojavanje i u književnoj kritici. Novi naraštaji formiraju književne nazore izvan književne nacionalne matice (Prag, Beč, Pariz) te se preko novina suprotstavljaju nazorima starijih kritičara. Ma koliko međusobno polemizirali, po uzoru na druge europske literature svi zagovaraju slobodu, individualizam i praćenje europskih trendova. Od desetak najaktivnijih kritičara mladih modernista – M. Dežmana Ivanova, M. Šarića, P. Skoka, I. Krnica, M. Cihlara Nehajeva, B. Livadića. V. Lunačeka, M. Nikolića i dr. – najznačajniji su M. Marjanović, kao jedan od lidera modernističkoga pokreta, i A. G. Matoš kao najutjecajniji i ujedno prvi slobodni kritičar “hrvatski Bjelin-ski” Marjanović je zagovarao poznavanje neposredne književne prošlosti (*Iza Šenoe*, 1906.) i srodnih slavenskih i nordijskih literatura, a pod utjecajem danskoga teoretičara G. Brandesa književnost je poimao kao sredstvo promicanja naprednih ideja i općenarodnih ciljeva. Nasuprot Marjanovićevu utilitarizmu Matoš je zagovornik artizma i književne autonomije, stil je glavna kategorija umjetnosti, pa je zadaća kritičara pisanje o autorskome stilu, a impresionizam najprikladnija kritička metoda.

Marjanović-Matoševa polemika *Artizam i realizam* u “Savremeniku” 1911. označila je vrhunac u kritici moderne.

Polemika

U šire područje kritike ide i polemika. Pojam se odnosi na onaj tip tekstova u kojima se oštro i nepomirljivo brane vlastita gledišta i kritički pobijaju protivnikova u svrhu zadobivanja naklonosti javnosti. Umjesto argumenata *ad rem*, u polemici kroz fingirani dijalog na kraju prevladaju argumenti *ad personam*. Ponikla iz antičke društvene prakse koja je uključivala vještine i specijalne govorničke figure, u današnjem značenju polemika funkcionira od srednjega vijeka iz doba kršćanskih apologeta i njihovih obračuna s hereticima i protivnicima Crkve. Takvoga su karaktera i neki latinski tekstovi naših kasnijih pisaca M. Vlačića, M. de Dominisa i biskupa N. Modruškog. No, hrvatsku polemiku i njezin kontinuitet pratimo s preporodnim tiskom i sporovima u čijem su središtu bili s jedne strane ilirci i oni koji su ih s pozicija germanizacije i mađarizacije nastojali kompromitirati, s druge prijepori o jeziku i pravopisu te o smjerovima književnosti. Polemika od preporoda postaje generator svih bitnih promjena u poetikama i svjetonazorima vodećih pisaca, koji su bili ujedno i vodeći polemičari.

Prvu polemiku poveo je Gaj s pokretačima “Kola” *Rakom, Vukom i Vragom*, tako što parodira vlastitu pjesmu, himnu ilirskog pokreta *Još Horvatska ni propala*. Polemičnost je implicirana i u Vrazovoj pjesmi *Odgovor bratji, što žele, da pjevam davorie iz “Danice” 1837.*, a u kojoj se njezin autor opredjeljuje protiv književnoga diletantizma i dominantnoga književnoga budničarskog modela. U Šenoino doba otpočele su polemike između pravaša i obzoraša, polemike o estetičkoj ocjeni Gundulićeva *Osmana* te polemike o povijesnoj pozadini Mažuranićeva *Smail-age Čengića*. Osamdesetih se godina povelu polemika među zagrebačkim filozofima u kojoj je, između ostalih, sudjelovao i T. Maretić kao glavni predstavnik tzv. hrvatskih vukovaca. Za kritiku, roman i naš realizam naročito je bila važna polemika u povodu Kumičićeva članka *O romanu* (1883.), a potom polemike koje su se na

prijelazu stoljeća rasplamsale između starih i mladih, pa se u časopisima otvaraju i posebne rubrike za polemiku.

Jedan od najproduktivnijih polemičara među modernistima bio je Matoš čije poimanje književnosti uključuje polemiku, jer “teško literaturama koje žive bez borbe”. Matoš je bio ujedno prvi koji je sastavio knjigu polemika (*Dragi naši savremenici*).

Historiografija

Nakon prvih latinskih i talijanskih rukopisnih zbornika o dubrovačkim piscima tijekom 18. st. počeci nacionalne historiografije vezuju se za 19. st. i leksikografski rad I. Kukuljevića, osnivača moderne hrvatske historiografije. A nakon prvih pokušaja i književnopovijesnih pregleda domaćih i stranih autora, npr. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske* (1864-69.) Š. Ljubića i *Geschichte der südslavischen Literatur* (1864-65.) P. J. Šafárika, pojavila se 1867. prva knjiga *Historije književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga* V. Jagića s pregledom srednjovjekovne književnosti; to se uzima početkom hrvatske književne historiografije. Do kraja stoljeća objavljeno je još desetak različitih književnopovijesnih, uglavnom školskih pregleda, a na samome kraju i prva cjelovita *Povjest književnosti hrvatske i srpske* Gj. Šurmina (1898.).

Zanimanje za dubrovačku književnost početkom 20. st. rezultiralo je nekolicinom autorskih pregleda, a dokumentarna istraživanja preporoda dvjema knjigama *Hrvatski preporod* (1903-04.) Gj. Šurmina. Godine 1906. N. Andrić objavio je popularnu monografiju *Pod apsolutizmom*, a M. Marjanović studiju *Iza Šenoe*.

Najznačajnije književnopovijesno izdanje tijekom moderne bili su pregledi B. Vodnika (Drechslera) *Slavonska književnost u XVIII. vijeku* (1907.) i *Povijest hrvatske književnosti od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća* (1913.). Za razliku od svojih prethodnika Vodnik nije puki filolog pozitivist, nego važnim

smatra i estetičko vrednovanje pisaca i djela na temelju moderne kritike čiji dio mora biti i povijest književnosti. Prvi je pažnju posvećivao i recepciji književnosti te zagovarao uvođenje “uporedne književnosti” (komparatistike).

MEDIJI

Glavni tiskani medij hrvatske književnosti do 19. st. su knjige i kalendari, a od ilirskog pokreta (1836-43.) i pojave Gajevih “Novina” i “Danice ilirske” 1836. godine, a naročito od pojave Vrazova “Kola” 1842. – to postaju novine i časopisi. Prvi hrvatski časopis u Dalmaciji bila je “Zora dalmatinska” (1844.), u Slavoniji “Slavonac” (1863.), a u Bosni i Hercegovini “Bosanski prijatelj” (1851.). Jedini časopis tijekom Bachova apsolutizma bio je “Neven” (1852-58.) s kojim je započela kanonizacija nacionalne književnosti.

Prvi znanstveni časopis bio je “Književnik” (1864.) koji je osnovan kako bi pripremio kadar za buduću akademiju, a prvi dječji “Bosiljak” (1864.). Matica ilirska/hrvatska i JAZU osnovali su “Vienac” (1869-1903.) koji je njegov najpoznatiji urednik A. Šenoa učinio središnjim časopisom. “Viencem” je uspješno okončan proces kanonizacije mlade nacionalne književnosti. Važnu ulogu u oblikovanju našega realizma imali su pravaški časopisi među kojima je najznačajnija “Hrvatska vila” (1882-85.).

Generacijski sukob starih i mladih tijekom modernističkoga pokreta (1895-1903.) te borba za modernizaciju nacionalne književnosti, kulture i politike tekla je putem brojnih časopisa. Praška skupina mladih okupljala se oko Hrvatske misli (1897.), bečka oko “Mladosti” (1898.), a zagrebačka oko “Nove Nade” (1897.). Važnu ulogu imala je i sarajevska “Nada” (1895-1903.) koju je uređivao S. S. Kranjčević. Jedan od rezultata modernističkoga pokreta bio je osnivanje Društva hrvatskih književnika (1900.) sa središnjim časopisom mladih “Savremenikom” (1906-

-41.). Paralelno s njim katolička je mladež izdavala svoj časopis "Luč" (1905-42.).

Časopisi i novine bili su kao nov i sve do kraja modernizma dominantan medij. Odigrali su ključnu ulogu u modernizaciji hrvatskoga društva, u stvaranju i oblikovanju novije hrvatske književnosti, njezine žanrovske, stilske i tematske obnove, te u razvoju novih profesija, tradicija i kulturnog modela koji počiva na tekstu.

INSTITUCIJE

Nakon renesansnih akademija (npr. dubrovačkih Akademije složnih i Akademije ispraznijeh) prvi se oblici modernoga organiziranog književnog života vezuju uz preporodne narodne čitaonice.

Zagrebačka je Ilirska čitaonica bila generator glavnih promjena u nacionalnome životu, u prvome redu njegove institucionalizacije na gotovo svim područjima. Sva glavna, uglavnom i danas aktivna gospodarska, kulturna, znanstvena, književna i druga strukovna društva nastala su ili su bila začeta u ovome razdoblju: Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo (1841.), Matica ilirska (1842.), Narodni muzej (1846.), Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine (1850.), Hrvatsko narodno kazalište (1860.), Matica dalmatinska (1862.), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (1866.), Društvo sv. Jeronima (1868.), Hrvatski pedagoško-književni zbor (1871.), Sveučilište (1874.) i Sveučilišna biblioteka (1875.), Društvo umjetnosti (1878.), Hrvatsko naravoslovno društvo (1885.), Društvo hrvatskih književnika (1900.) i Hrvatsko novinarsko društvo (1910.).

U svima njima najneposrednije je bio uključen netko od preporoditelja.

Svrha je Matice bila izdavati stare klasike i unapređivati "hrvatsku lijepu knjigu", Akademije razvijati znanost, Društva

sv. Jeronima izdavati pučka i nabožna djela, a Društva hrvatskih književnika unapređivati hrvatsku književnost i štititi interese i ugled književničkog staleža.

EUROPSKI PISCI I PREVODITELJI

Pomaknuvši se na Sjever, hrvatska je književnost ušla u područje utjecaja germanskih i slavenskih kultura. Preporoditelji su se ugledali na njemačke i austrijske autore, a jedan od najpopularnijih bio je F. Schiller. Prijevodi su najčešće adaptacije, tj. prilagodbe izvornih tekstova. Pod utjecajem bečke pučke komike u Hrvatskoj se pojavio pučki igrokaz, Šenoa svoje poimanje književnosti temelji na teoriji R. Gottschalla, na njemački je prevodio svoja djela pokušavajući utjecati na vlastitu europsku recepciju. Do kraja stoljeća njemački je sačuvao vodeću posredničku ulogu.

Općeslavensko raspoloženje upućivalo je preporoditelje na tjesne veze sa slavenskim kulturama, u prvome redu sa češkim i slovačkim reformatorima (P. Šafárik i J. Kollár), kasnije i romantičarima (K. H. Mácha, J. K. Tyl, Lj. Štur), a taj će odnos ponovo ojačati tijekom modernističkoga pokreta. Mickiewicz je bio jedan od najpopularnijih poljskih pisaca, od ruskih Puškin, a od ukrajinskih Gogolj, no središnje mjesto držao je Turgenjev. Osamdesetih godina intenzivno se prevodi Ljermontov, pa Gončarov, potom i Tolstoj, a Harambašićevom zaslugom Hrvati su upoznali i Čehova, dok će Dostojevski biti popularan u 20. stoljeću.

Pored klasika Shakespearea i romantičara Byrona, koji će zadržati popularnost sve do moderne, naročit je utjecaj imao škotski pisac W. Scott čijim je modelom povijesnoga romana Šenoa afirmirao roman i stvorio domaću čitateljsku publiku naviklu na uglavnom njemačko štivo. Na englesku kulturu (A. Smith, J. S. Mill, S. Smiles, C. Darwin) oslanjali su se i naši realisti. Modernisti su popularizirali Shelleya.

Preporoditelji su pratili i prevodili francuske pisce (Rousseau, Lamartine, Béranger, Barbir). “Viencem” je Šenoa hrvatskoj književnosti davao frankofilski smjer, Kumičić je zagovarao Zolin naturalizam, a francuski đak bio je i Ivo Vojnović, kojemu je blizak bio i Talijan Manzoni.

U 19. st. talijanski klasici Petrarca, Dante, Ariosto i Tasso uživaju visok status u hrvatskoj kulturi, preporoditelji pokazuju zanimanje za romantičara G. Leopardija, a I. Mažuranić, odgojen u talijanskome, prevodio je Saviolija, S. Vraz također je prevodio neke talijanske autore, a Preradović se okušao i u prevođenju Dantea (fragmenti *Pakla*) te Manzonijsa i Vittorellija.

U kritici hrvatski su se autori oslanjali na metode i postupke europskih, prvenstveno francuskih kritičara P. Bourgeta, F. Brunetièrea, A. Sainte-Beuvea i H. Tainea te ruskoga V. G. Bjelinskoga, danskoga G. Brandesa i talijanskoga F. de Sanctisa.

U modernističkom pokretu mladi zagovaraju europsku orijentaciju te uspostavljanje izravnoga kontakta sa stranim literaturama bez posredovanja njemačkoga ili drugih jezika. Povod je bilo studiranje mladih u Pragu i Beču gdje su bili pod utjecajem Masarykova češkog realizma, odnosno artizma bečke secesije. Posebnu ulogu imao je Matoš koji se našao u Parizu i s izvora modernizma surađivao u hrvatskim časopisima. Matoš je pratio francuske simboliste, prevodio Baudelairea, a preko francuskoga u hrvatsku kulturu uveo i američkoga pisca E. A. Poea. Zato je moderna književnopovijesno ocijenjena kao razdoblje “zaokreta k Evropi” (A. Barac).

Najznačajniji prevoditelji tijekom 19. st. bili su uglavnom sami pisci, urednici i kritičari. Od ostalih prevodilačkim opusom ističu se Š. Dimitrović Kotoranin, V. Vežić, S. Buzolić, P. Budmani i V. Dukat. Dukat je bio jedan od utemeljitelja hrvatske anglistike i komparatistike koja se od V. Jagića, M. Šrepela, N. Andrića, K. Pavelića, M. Sabića, T. Matića i B. Vodnika razvila u sklopu nacionalne književne historiografije.

NAKLADNIŠTVO, KNJIŽARSTVO I ČITATELJI

Po uzoru na njemački protestantizam i u Hrvatskoj se tiskaju nabožne knjige na hrvatskome jeziku u sva tri pisma. Važnu ulogu u tome su imale tiskare u Nedelišću i Varaždinu, a potom i u Zagrebu gdje je Hrvatski sabor 1684. predao P. R. Vitezoviću Zemaljsku tiskaru. U Hrvatskoj potom djeluje državni tiskar i knjižar J. T. von Trattner, čiju je tiskaru otkupio biskup M. Vrhovac. Od 1808. radi tiskar i knjižar F. Župan, koji je 1840. osnovao ljevaonicu slova, tiskao je njemačke i hrvatske novine, a pokrenuo je i Zabavnu čitaonicu. Gaj je 1838. otvorio svoju Narodnu tiskarnu, tiskom i knjižarstvom se od 1856. bavio L. Hartman, potom K. Albrecht, koji osniva prvi hrvatski litografski zavod, za njega je Šenoa 1873. sastavio *Vienac izabranih djela hrvatskih i srbskih* za svjetsku izložbu knjiga u Beču i bio nagrađen.

Hartmanu se 1875. pridružio A. Deutsch, a potom i S. Kugli. Od 1882. izdavali su časopis "Književni vjesnik" te pokrenuli *Hrvatsku biblioteku* u kojoj su izišla gotovo sva značajnija hrvatska književna djela. Povremeno su tiskali kataloge, u distribuciji su imali Akademijina i Matičina izdanja, a 1898. objavili su Šurminovu raskošnu *Povjest* i 1899. Maretićevu *Gramatiku i stilistiku* te počeli izdavati Klaićevu *Povjest Hrvata*. Osim velikih nakladnika – Matice, Akademije i Sv. Jeronima – od kraja 1871. djelovala je Dionička tiskara. Bila je opremljena najmodernijim električnim strojevima, prva je uvela rotacijski tisak te stvarala prve profesionalne novinare.

Nakladničko-knjižarska djelatnost razvijala se i u drugim hrvatskim gradovima, a vodili su je u Osijeku I. M. Divald, u Dubrovniku K. A. Occhi, odnosno A. Martecchini, koji 1826. prvi tiska Gundulićeva *Osmana*, u Rijeci obitelj L. Karletzkoga, u Zadru knjižar A. Bubalini, odnosno nakladnici i tiskari D. Fracasso i A. L. Battara, u Varaždinu, osim Trattnera, još nekoliko njih, u Splitu I. Demarchi, pa obitelj Piperat, u Karlovcu I. N. Prettner, koji je 1832. objavio Draškovićevu *Disertaciju*, zatim

A. Lukšić i I. Sagan, te u Požegi M. Kraljević koji u svojoj tiskari 1861. izdaje časopis “Slavonac” te “prvi naški izvorni roman” *Požeški đak* 1863. Nakladničkoj se mreži pridružilo i DHK te niz privatnih nakladnih knjižara, a pojavio se i prvi profesionalni antikvar M. Breyer. Sredinom 19. st. bilo je desetak, na početku 20. st. stotinu knjižara. Usporedo su otvarane i knjigovežnice (Dubrovnik krajem 15. st., Zagreb početkom 16. st.) čiji se rad smatrao umjetničkim, a knjigoveže umjetnicima.

Prvim bestselerima bili su ilirska *Pěšmarica* i *Domorodne pověsti* D. Jarnević, Preradovićevi *Pervenci* bili su rasprodani u nekoliko mjeseci, a Mažuranićev *Smrt Smail-age Čengića* proćuo se tek kad je autor postao banom. Freudenreichovi *Granićari* bili su raspaćani u čak 3.000 primjeraka. Pravi je bestseller bio Becićev ljubavni roman *Kletva* nevjere, a knjižarske uspjehe imale su još Harambašićeve *Ružmarinke*, Dragošićeva *Crna kraljica*, Domjanićevi *Kipci i popevke*, lirika M. Nikolića i V. Nazora te novele D. Šimunovića i dr. Većina ostalih knjiga ostajala je na prosječnih 300 do 600 primjeraka. Najveće naklade imale su školske knjige i vjerska literatura čije su se naklade kretale i do sto tisuća primjeraka.

Razdoblje 1874-1903. bilo je naročito plodno za knjižarstvo i u tome je prednjaćila Matica hrvatska sa svojim brojnim podružnicama. Dok su se naklade strukovnih udruga kretale jedva do 700, a Akademije od 700 do 2.000 primjeraka, Matičina su se izdanja distribuirala i u 6.000 primjeraka. Početkom 20. st. počele su nicati jeftine novine koje su se obraćale najširoj publici. Prvi takav “krajcaraški” list bile su “Novosti” (1907.) u kojima je Zagorka objavila svoju *Kneginju iz Petrinjske ulice*. No, novinske naklade kretale su se i tada između 1.000 i 1.500 primjeraka.

Ilirske knjige i lijepo uvezani časopisi reklamirali su se kao “ures ženskoj toaleti”, u reklamne svrhe držala su se javna predavanja za “krasni spol”, a čitanje romana zadugo se smatralo ženskim poslom. Ilirski su pisci davali svoje rukopise uglavnom bez honorara, a bili su ne samo autori, korektori, lektori i redaktori,

nego nerijetko i nakladnici i prodavači vlastitih knjiga. Početkom 20. st. ukus publike postao je ključ popularnosti knjige i okidač za sve veće žanrovsko raslojavanje književne, nakladničke i knjižarske djelatnosti. Njezin se broj kretao od 500 do 600 stalnih konzumenata za tzv. lijepu knjigu i periodiku, odnosno oko nekoliko tisuća za pučku literaturu uključujući i kalendare. To znači da su postojala najmanje dva tipa čitateljske publike, koja se dobrim dijelom preklapala. Publiku su sačinjavali uglavnom intelektualci, tj. oni koji su i stvorili hrvatski nacionalizam 19. stoljeća. Najvećim su dijelom potekli iz obitelji seljaka, malih obrtnika ili činovnika, rijetko plemića i aristokracije.

Pisanje i čitanje kao patriotska dužnost s modernizmom su dovedeni u pitanje. Bio je to još jedan dokaz da se preporodna matrica potrošila i da je prvo razdoblje novije hrvatske kulture i njezine književnosti završilo.